

Større anmeldelser

Folk og erhverv

Af Søren Bitsch Christensen

Anders Monrad Møller (red.): *Folk og erhverv tilegnet Hans Chr. Johansen*. (Odense Universitetsforlag, 1995). 359 s., 350 kr.

Det må have været med glæde, Hans Chr. Johansen, professor i historie ved Odense Universitet, har modtaget dette festskrift på 60-årsdagen. Allerede omslaget viser, at bogens indhold fint spejler Johansens virke: på forsiden Øresundstoldregnskaber, den økonomiske historie – på bagsiden en folketællingsliste, socialhistorien. Dertil er den indledt med et venligt, næsten kærligt forord i redaktørens umiskendelige stil. Og afsluttet med Tage Kaarsteds portræt af landstingsmand H.P. Johansen, der på mere end én måde runder bogen og fødselaren af.

Normalt anmeldes artikler jo ikke; derfor kan det være en lidt aparte opgave at anmelde et festskrift. Dette festskrift med godt en snes velskrevne og relevante bidrag udmærker sig imidlertid ved en stram redigering, der gør det muligt at trække linier fra den ene til den anden artikel. Det hævder sig også ved, at flere af artiklerne udgør modvægte til hinanden ved at fremføre forskellige syn på samme sag. Som sådan kan bogen læses i sin egen ret ved siden af at rumme vægtige bidrag til de enkelte emner.

Et eksempel på to syn på et beslægtet emne, kvindehistorie i bredere forstand, gives af Sølvi Sogner og Johan Söderberg. I artiklen »Illegitimitet i et kønns-historisk perspektiv på maktstaten i tid-

lig nytid« sammentænker Sogner den eksisterende forskning i illegitim fertilitet og ulovlige samlejer i Norge i perioden 1600-1800. Vel var der ikke mange før-ægteskabelige fødsler hverken i Norge eller andetsteds, men fra statsmagtens side var det ulovlige samleje et problem, man tog alvorligt. Samlejets ulovlige karakter blev gradbøjet i mange former, og det samme gjorde straffen. Det er her, Sogner sætter ind. Ulovligt samleje er jo ikke noget, man begår alene; *it takes two*. Spørgsmålet er: Hvordan vægtede statsmagten skylden mellem de to køn, og hvad betingede dens lovgivning og retspraksis? Udgangspunktet omkring 1600 var, at den frie mand stod stærkere end kvinden, men at kvinden ved sin tilknytning til familie, frønder eller værge kunne skabe en vis balance. Herefter blev kvinden i stigende grad betragtet som et selvstændigt individ i juridisk forstand, hvilket kunne se ud som en ligestilling, men ikke var det i praksis, fordi kvinden nu stod alene. Fra et indtil nu ikke særlig fast bestemt tidspunkt i løbet af 1700-tallet vender udviklingen, og mændene søges oftere stillet til ansvar. Sogner hævder, at den mellemliggende favorisering af mændene var et resultat af periodens opbygning af den dansk-norske magt- og skattestat. Under et stadig krigstryk oprustedes den danske helstat som de europæiske stater generelt, og dertil kunne man ikke undvære alt for mange mænd, der var besværet af

de civile domstole. Et interessant perspektiv, unægtelig.

Johan Söderbergs »Tvistemål og sociale relationer i Stockholm omkring 1680« supplerer. Artiklens grundlag er Norra Förstadans kämnärsrätt i Stockholm, der var en underret til rådhusretten, og hvor de civile søgsmål var i overret. Aktiviteten var overvældende. Over halvdelen af alle husstande optrådte i løbet af året 1681 i retten som sagsøger, anklaget eller vidner. Domstolens virke er undersøgt for bare ét år, men til gengæld med inddragelse af alle typer søgsmål, så at Söderberg i almindelighed kan spørge: Kunne/måtte kvinderne tale for og forsvare sig selv? Det kunne og gjorde de i langt hovedparten af alle tilfælde. Også en stor pantsætnings- og lånevirkosomhed, drevet af kvinder og tilladt af retten, åbenbares. Den lokale civilret stillede med enkelte undtagelser folk lige for loven. Man kan kun vanskeligt forene Söderbergs og Sogners konklusioner fra to statsdannelser, der på dette punkt »burde« ligne hinanden – med mindre forskellen lå mellem de civile og de statslige søgsmål som sådan?

En anden side af den dansk-norske magtstat, fra samme periode som Sogner beskriver, er repræsenteret i E. Ladewig Petersens »Krigsødelæggelserne under svenskekrigene«. Opgørelser fra det ingeniunde uproblematisk jordbogsmateriale fra 1660-64 viser omfanget af landbrugets ødelagte produktionsapparat. Heraf fremlægger Ladewig Petersen et stort talmateriale fra de adelige godser og demonstrerer, at det eneste metodisk forsvarlige er at benytte de adelige jordebøger og ikke statsmagtens bearbejdelser heraf. Senere matrikelarbejder viser da de uomgængelige langtidsvirkninger af ødelæggelserne. Ellers er konklusionen, at det er svært at drage en konklusion. Materialet er tendentiøst, og de lokale variationer af elendigheden var store.

En anden rød tråd i bidragene er generel dansk økonomisk historie omkring 1500-1900. Tråden snor sig omkring forskellige aspekter af det, man kan kalde *moderniseringen* – tilstanden under privilegieøkonomien, afviklingen af den og fremkomsten af markedsøkonomien. Vi er ofte vænnet til at se udviklingens gang som den lige vej frem mod økonomisk rationalitet, men i Ingrid Henriksens artikel »The Danish 'Second Serfdom' Revisited« plæderes for det modsatte syn. I en inspirerende syntese, der vil blive vendt tilbage til fremover, er det hendes mål at fremlægge en skitse til forståelse af de vide adelsprivilegier – i juridisk, økonomisk og social forstand – der prægede øerne i det 16. og 17. århundrede, og de langtrækkende virkninger heraf. Hovedtanken er, at dette privilegiesamfund ikke var foreneligt med størst mulig økonomisk vækst. Til støtte herfor inddrages Douglass North's analyse-ramme om *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (titlen på bogen fra 1993). North søger at forstå først og fremmest historisk forandring og herunder de irrationelle bevægelser, der forekommer, når økonomisk urentable forhold ikke blot bevarer, men også plejes. Med andre ord, når den økonomiske agent ikke opfører sig som *homo oeconomicus*.

Fra slutningen af det 15. århundrede var ejerskab af privat jordegods i praksis et adeligt monopol. Vornedskabets indførelse i de sidste årtier af det 15. århundrede, fulgt af kronens og derpå adelens større jordbesiddelser efter reformationen skabte i forening med et stigende hoveri og hovedgårdsjordenes udvidelse rammerne for »the second serfdom«, også kaldet refeudaliseringen. Det er klart, at denne udvikling af det, Ingrid Henriksen benævner »the manorial institutions«, var kraftigt understøttet af kronens politik – skatte- og privilegiepolitik først og fremmest. Men det er

ikke klart, hævder Henriksen videre, om denne politik var den mest velegnede til at skabe økonomisk vækst. Et for et tilbagevises de traditionelt fremførte argumenter for »fordelene« af det danske godssystem: Muligheden for stordrift af hovedgårdsjordene blev ikke udnyttet, idet driften blev splittet op på enkelte hovlodder. Adelsens privilegier i handelen med købmænd og skibsejere førte ikke til mere rationelle produktionsmetoder, for det korn, der blev handlet med, var først og fremmest landgildekorn. Det er ikke tilstrækkeligt godtgjort, at det hoveridrevne domænegods reagerede bedre på skiftende markedsforhold og herunder især den hundredårige prisrevolution fra midten af det 16. århundrede, end bondegårdsbruget gjorde. Ad disse veje når forfatteren frem til, at re-feudaliseringen på øerne i det 16. og 17. århundrede mere havde et fordelingsmæssigt end et produktivt rationale. Bare der kunne profiteres af det på kort sigt, kunne det betale sig, var vel så parolen. Hævdvundne organisationer blev ikke ændret, men drejet i nye retninger; det gælder f.eks. hoveriet, hvis udvidelse under kriseårene i det sene 1600-tal slørede behovet for tilpasning til nye markedsforhold.

Økonomisk politik og praksis i 1700-tallet er et andet af Johansens specialer, og det er rigt repræsenteret i bogen. Otto Madsen skriver om »To grønlandske kompagnier – en studie i 1700-tallets privilegiepolitik«. Dan H. Andersen og Hans-Joachim Voths artikel hedder »Did Neutrality Pay? An Econometric Analysis of Danish Shipping to the Mediterranean, 1748-1790«. Og Ole Feldbæk behandler »Den sidste oktroj. Enevælden og Asiatisk Kompagni 1792«.

Otto Madsens kildetætte artikel handler om danske provinskøbmænds organisering af hvalfangst og jagt på sæler og hvalrosser. Et nyborgensisk handelskompagni videreførte i 1758 et flens-

borgensisk handelskompagni Grønlandsfarer. Det holdt sig i over 10 år uden for privilegiepolitikken, ganske simpelt ved at ikke at ansøge om kongelig understøttelse til sit forehavende. I 1767 grundlagdes et kompagni i Korsør, men dette betjente sig af de mange muligheder som f.eks. toldfritagelse og fangstpræmier, som privilegiepolitikken gav. Alligevel gik sidstnævnte ned, og dets skibe og inventarium blev overtaget af staten, af Grønlandske Handel, i 1776. Kompagniet i Nyborg gik det ligeså i 1778, men her ville Grønlandske Handel intet overtage. I mellemtiden havde interessenterne tjent penge i Nyborg og måske også i Korsør. Det vigtigste var imidlertid, at Nyborg-foretagendet klarede sig bedre end de fangstkompagnier, der havde støttet sig til statssubsidier. Men Madsen forsømmer at skærpe denne pointe. Således gives der ikke noget udblik til organiseringen af de forskellige fangstkompagnier generelt.

Derimod er det i sandhed et vidt perspektiv, Dan H. Andersen og Hans-Joachim Voth anlægger. De griber tilbage til Hans Chr. Johansens tese (fra 1975) om, at baggrunden for den florissante handel ikke så meget var udnyttelsen af neutraliteten som en generel langtidsvækst i perioden, skabt af en almindeligt stigende efterspørgsel efter transportydelser og nøjere formet af den internationale, geografisk betingede arbejdsdeling. Frem for alt ud fra den kendsgerning, at der vitterligt var større europæiske krige i rundt regnet halvdelen af perioden 1747-1807, vendes i artiklen tilbage til neutralitets-synsvinklen i lyset af den senere forskning. I stedet for at tælle skibe opgør Andersen og Voth »total shipping output«, svarende til summen af, hvor megen tonnage der blev bragt i fart og i hvor mange dage hvert år. Grundlaget er en database over alle skibe, der sejlede fra det danske

monarki til Sydeuropa og Middelhavet 1747-1807, etableret på grundlag af de såkaldte algierske søpasprotokoller. De to vigtigste størrelser er udviklingens generelle trend, der bruges som mål for det ekspanderende internationale marked, og effekten af krigstilstand. Der fremlægges et imponerende talmateriale i en så komprimeret form, at det næsten tager pusten fra én. Men tallene viser, at »total shipping output« steg under krigene, og at krigenes effekt var større end markedseksansionens og arbejdsdelingens. Ydermere påvises, at krigene skabte en langtidspåvirkning, de såkaldte »positive shocks«. Neutralitetsudnyttelsen var altså primus motor i den florissante handel.

Det anes, at artiklen er et forstudium. I et mere omfattende studium må det være naturligt, at opfattelsen af »krigstilstand« bliver mere nuanceret, for man kan vel ikke betragte alle europæiske krige i perioden som ét og det samme og give dem samme betydning for dansk søfart? Til dette skal føjes et enkelt hjertesuk: Det må være muligt at formidle selve den økonometriske analyse, så også mindre økonomisk skolede læsere kan følge med. Netop inden for den økonomiske historie i 1700-tallet har danske forskere en tradition for klar og tydelig fremstilling.

Hans Chr. Johansens tese om neutralitetsudnyttelsens relativt mindre betydning ville nu også have forundret enevælden og deltagerne i Asiatisk Kompagni. Ole Feldbæk tager udgangspunkt i fredskrisens chokerende virkning på kompagnitanken, da den ramte i 1783. Aktionærerne tabte formuer og trængte direktionen i defensiven og fik derved i 1787 presset igennem, at direktionen via Kommercekollegiet skulle anmode kongen om en oktrojforlængelse frem til 1812. Det førte til nedsættelsen af Oktrojkommissionen i 1789. Den arbejdede for så vidt effektivt, og arbejdet

førte frem til kongens approbation af kollegiets udkast til den nye oktroj. Men nu stablede aktionærerne en protest på benene. Man ønskede at fastholde kompagniets monopol på Kinahandlen under alle omstændigheder; oprindeligt ønskede man også kongens repræsentation i kompagniet fjernet, og man ville undgå bestemmelser, der tillod storaktionærens dominans. Enden blev dog i den endelige oktroj fra 1792, at Kinamonopolet blev gjort betinget som ønsket af enevælden, og kompagniet skulle konferere med finansministeren om dets sølvlicitationer, og tillige fik det pligt til at transportere kongens mænd til Indien, hvor farten ellers var for nedadgående. Således blev oktrojen kompagniets og Danmarks sidste, og Feldbæk tillægger dens tilblivelse den betydning, at heri udkæmpedes den tidstypiske kamp mellem liberalisme og merkantilisme. Den kamp vandt på en måde liberalismen, for Kinahandlen og dermed oktrojen blev fremstillet som den store undtagelse fra reglen om nødvendigheden af økonomisk ligestilling. Også i aktionærernes ønske om frihed fra kongelig indblanding var der et liberalistisk indhold. I det lys var det skæbnens ironi, at det skib, der i 1834 besejlede Kina som det sidste under oktrojen, bar navnet »Frederik den Sjette«.

Hvor centrum under merkantilismen i mange henseender havde været hovedstaden med de store kompagnier, gav liberalismen på flere måder liv til købstæderne, bl.a. til deres købmænd under kornsalgperioden. En sådan købmand var kabinetssekretær J.P. Traps far, og han beskrives af Per Boje. En af livslinierne i kornsalgperioden analyseres da af Anders Monrad Møller, nemlig fragten af korn over Nordsøen.

Købmand Niels Trap fra Randers gav den senere så berømte søn et hjem med god, tidstypisk smag og solid indretning. Rygstødet havde han i en stor arv,

der tillod ham at nedsætte sig som købmand som 23-årig i 1808. Med skifte- og justitsmateriale samt en bevaret kontokurant fra en københavnsk hovedforbindelse som vigtigste kilder oprulles billedet af en entreprenant købmand, der under krigsdækket drev omfattende købmands-, kaper- og rederivirksomhed, men siden gik fallit under presset fra de nye markedsvilkår efter afståelsen af Norge og det vanskelige pengevesen. Fallitten indtraf i 1818 og var derfor ikke uden påvirkning fra seddelkursfaldet fra efteråret 1816, men ellers er det svært at finde afspejlinger af tidstypiske træk i Traps fald. Det vil sige, man aner dem; for faldet havde selvfølgelig sammenhæng med den generelle omstilling til de nordvesteuropæiske markeder og deflationens udhuling af værdierne, men Boje kan ikke følge analysen helt til dørs. Det i øvrigt virtuost udnyttede materiale er nemlig ikke i stand til at beskrive Traps salgsmæssige dispositioner, og dermed får man ikke helt det ønskede individuelle bidrag til belysning af differentieringen af handelsstanden, som var periodens kendetegn. Men man får et interessant indblik i, hvordan slægtninge trådte til efter fallitten og sikrede Niels Trap mod de værste følger af den stigende konkurrence, der fulgte med liberalismens gennembrud. Men ikke alle følger kunne fjernes, og Niels Trap fik dem at føle som en langsom økonomisk og mental nedbrydning, som sønnen imidlertid vidste at behandle diskret i såvel trykte som utrykte optegnelser. Det er der nu rådet bod på!

Monrad Møllers økonomiske agent er også provinskøbmanden. Nærmere betegnet dem, der klarede, hvad Niels Trap ikke formåede: at omstille sig til den nordvesteuropæiske handel. Ved at kombinere de sjældent bevarede lokale kopitoldbøger, her fra Stege, og de overraskende dækkende konsulatslister

fra de udenlandske, her engelske, destinationer, kan Monrad Møller klart konkludere, at de danske købmænds skibe i årene 1826 til 1863 gik så godt som fuldt lastede til England, ofte ved at indlade i flere havne. Fra konsulatslisterne hentes endvidere oplysninger om fragtraternes størrelse, og det fremgår, at de i perioden 1827-69 var faldende. Når så det sammenholdes med væksten i provinshandelsflåden og den dyrere mandskabshyre, bliver resultatet, at profitabiliteten faldt. Det havde derfor ikke kunnet hænge sammen, hvis ikke det havde været for returlasterne, som steg voldsomt i takt med, at skibene blev lastet i de engelske kulhavne. På den måde får Monrad Møller tegnet et skarpt billede af den voksende internationale samhandel, hvor det stigende udgiftsniveau blev betalt af den endnu kraftigere voksende udveksling af varer landene imellem. Og så på 10 sider!

Dobbelt så mange går til Per H. Hansen, der i forlængelse af tidligere studier og som oplæg til sin disputats *På glidebanen til den bitre ende. Dansk bankvesen i krise 1920-1933* (1996) analyserer Fyens Disconto Kasse. Den blev grundlagt i 1846 som Danmarks første private forretningsbank. Hansens formål er at se på bankerne og økonomisk udvikling. Der gribes fra begyndelsen fat i Schumpeters og Camerons teorier om bankmanden som iværksætter og agent for private kapitalister og Gerschensons om bankernes betydning for den tidlige industrialisering som emissions- og finansieringsbanker, det der også hedder universalbanker. Midt i denne teori er det velgørende, at Hansen får placeret det personlige element. Det udgøres af bankens stifter og leder frem til 1891, Lorenz Bierfreund. Han personificerede entreprenøren og førte efter 1870 banken frem til at være universalbank. På samme tid begyndte banken aktivt at investere i industriaktier og føl-

ge en kurs, der altid var ekspanderende, men også af og til for risikabel. Hansen fører analysen frem til en afprøvning af Richard H. Tillys tese om, at det var centralbankernes villighed til at stille likvide midler til rådighed, der var afgørende for, om der opstod universalbanker eller ej. Med andre ord, stod Nationalbanken bag discountkassens ekspansion og Bierfreunds virksomhed? Ikke ifølge discountkassens hovedbøger.

Sådan kan dette udpluk af festskriftets artikler følge vejen fra godsejerstandens særegne økonomiske rationalitet over merkantilismens hovedstadsdominerede, statsstyrede økonomi og til liberalismens handelsekspansion, hvor provinsen rejste sig over for hovedstaden. Andre artikler kunne have været fremhævet. Der ligger ingen kvalitetsvurdering i, at det ikke er gjort. De nævnte giver blot en god sammenhæng. Men det skal bemærkes, at Knud J.V. Jespersen i »Danmarks Riges Adel – en truet art. Træk af debatten om adelsbegrebet 1790-1934« præsenterer en senere tids stillingtagen til den adel, Ingrid Henriksen har behandlet. Der er et afrundet afsnit om finsk erhvervshistorie, bestående af artikler af Yrjö Kaukiainen, Per Schybergson og Jorma Ahve-

nainen. Niels Thomsen fremlægger »En boreprøve af provisorietidens vælgeropinion. Valget på Christianshavn 9.9.1890«, hvor vælgeradfærden sættes i forhold til alder, erhverv, indkomst, urbanisering og industrialisering. Derved fremstår vælgerkorpset og dets eksakte baggrund som drivkraften bag disse års vælgerskred, i stedet for en svævende størrelse som »det sejrende industriborgerskab«. Carsten Due Nielsen er repræsenteret med »Handel og sikkerhed. Nogle overvejelser over sammenhængen mellem Danmarks handels- og sikkerhedspolitik i det 20. århundrede«. Aage Trommer foretager en komparation af Danmark, Norge og Holland under besættelsen. Per Grau Møller skriver om »Kommunalreformen 1970 og kulturlandskabet«, Kay Lundgreen-Nielsen om »Polen i overgangsfasen fra kommunisme til demokrati«. Svensk erhvervs- og økonomihistorie behandles i Rolf Adamsons detailstudium af journalisten J.P. Theorell og Ulf Olssons bredere anlagte »Økonomisk historia i Sverige. Ett personligt trettiårsperspektiv«. Det sidste bidrag er da som nævnt Kaarsteds politisk-biografiske præsentation af H.P. Johansen. Der afsluttes med en oversigt over Hans Chr. Johansens større arbejder.

Den sidste Danmarkshistorie

Af Jens Chr. Manniche

Søren Mørch: *Den sidste Danmarkshistorie. 57 fortællinger af fædrelandets historie.* (Gyldendal, 1996). 582 s., 398 kr.

Søren Mørchs bog *Den sidste Dan-*

markshistorie led ved fremkomsten den – muligvis selvforskyldte – vanskæbne at komme i mediernes søgelys på grund af et enkelt kapitel, der bl.a. sammenkædede Socialdemokratiets formandsproblemer 1991-92 og Ritt Bjerregaards